

K technologii výroby středověkých kachlů. Dva neobvyklé kachlové reliéfy (přechodné pozitivy) s motivem sv. Jakuba Většího (?) z Prostějova a Šternberka

Dana Menoušková – Michal Vitanovský

Abstrakt: Ve fondu dvou muzejních a památkových institucí ze střední Moravy se podařilo objevit zajímavé exempláře, které mohly v procesu výroby kachlů sloužit jako mezičlánek mezi dřevěným prvotním modelem a kadlubem, využívaným k sériové výrobě kachlů. Nálezy z Prostějova, náměstí T. G. Masaryka a Šternberka, ulice U Horní brány nesou totožný, nevelký pozitivní reliéf s motivem patrně sv. Jakuba Většího. V Prostějově se zřejmě také nalézalo významné hrnčířské centrum, u něhož lze jejich výrobu hypoteticky připustit. Článek seznamuje s rolí dosud předpokládaných, nicméně z nálezů jen sporadicky známých pozitivů v rámci procesu výroby kachlů, s jejich popisem a ikonografií.

Klíčová slova: Výroba kachlů – přechodný pozitiv – sv. Jakub – Morava – pozdní středověk.

Two Transitional Positives Used in the Production of Tiles with Motifs of St. James the Greater (?) from Prostějov and Šternberk

Abstract: The collections of two museum and heritage institutions from central Moravia have yielded interesting specimens, items that functioned as links between original wooden models and the moulds used for mass production of tiles. The finds from Prostějov (nám. T.G. Masaryka Square) and Šternberk (U Horní brány Street) feature identical small positive reliefs with a motif that appears to be St. James the Greater. A major pottery centre may have been located in Prostějov, which allows speculation as to the hypothetical origin of the positives. The article explains the role of presumed – and as yet only sporadically found – positives in the process of tile manufacture, with descriptions and iconography.

Key words: Tile production – transitional positive – St. James – Moravia – late Middle Ages.

1. Úvod

Při studiu materiálu za účelem instalace výstavy *Krásy, která hřeje. Gotické a renesanční kachle Moravy a Slezska* ve Slovákém muzeu v Uherském Hradišti a při zpracování stejnojmenného výběrového katalogu k výstavě se podařilo na ne příliš vzdálených lokalitách nalézt dva atypické exempláře, které sehrály důležitou roli v procesu výroby kachlů. Známe je z fondu Muzea Prostějovska v Prostějově (náměstí T. G. Masaryka, z výzkumu A. Prudké) a z fondu NPÚ, ú. o. p. v Olomouci, z výzkumu H. Dehnerové na lokalitě Šternberk – ulice U Horní brány.

Popis a charakteristika nalezených kusů

Jedná se o dva v torzu zachované exempláře totožných motivů i blízkého zpracování. Za jiných okolností by oba artefakty byly přínosné spíše ikonograficky než svou formou. To, co

Obr. 1. Čelní strana přechodného pozitivu s motivem patrně sv. Jakuba Většího z Prostějova, náměstí T. G. Masaryka. Muzeum Prostějovska v Prostějově, bez čísla. Foto L. Chvalkovský.

Abb. 1. Vorderseite der vorläufigen Positivform, offensichtlich mit dem Motiv des hl. Jakobus d. Älteren aus Prostějov, T. G. Masaryk-Platz. Museum der Region Prostějov in Prostějov, ohne Nr. Foto L. Chvalkovský.

Obr. 2. Zadní strana téhož. Viz obr. 1.
Abb. 2. Rückseite desselben Exemplars.

z nich dělá mimořádné objekty, je úprava zadních stran. Reliéfy čelních ploch jsou zpracovány v pozitivu, nejedná se tedy o kadluby. Zároveň ale chybí obvyklé utváření zadních ploch těchto exemplářů jako kachlů. Markantní je především absence komor, které jsou nahrazeny širší, dobře zachovanou lištou při obvodu, jakou známe například z kadlubů. Výška lišty (pohybující se u obou exemplářů v rozpětí 250–300 mm) vylučuje nosnou funkci v tělese kamen. Přestože, jak bude ještě zmíněno níže, není jeden z exemplářů na zadní straně opatřen pro formy typickými podpěrnými přílepy a druhý je na čelní stěně glazován a na zadní nese stopy zakouření, nelze úvahu o primárním umístění prostějovského a šternberského kusu v konstrukci kamen považovat za relevantní. Naopak se domníváme, že už z pouhé prohlídky obou exemplářů vyplývá, že se nejedná o kachle a s ohledem na utváření zadních stran můžeme vyloučit i roli obkladových desek. Pokud je autorům známo, zadní strana obkladových desek (např. Pavlík 2008, 29, kat. č. 71) je hladká (srov. Mácelová 1997, 186; 1998, 89–91). Oba studované reliéfy je tedy třeba charakterizovat a zařadit jinak, a to nikoli jako finální produkty ať už jakéhokoli typu. Podle našeho

Obr. 3. Čelní strana přechodného pozitivu s motivem patrně sv. Jakuba Většího z lokality Šternberk, U Horní brány. NPÚ, ú. o. p. v Olomouci, inv. č. 79/01–106/1. Foto L. Chvalkovský.

Abb. 3. Vorderseite der vorläufigen Positivform, offenbar mit dem Motiv des hl. Jakobus d. Älteren aus der Fundstätte Šternberk, U Horní brány/Obertorstr. Nationales Denkmalamt, zentrale Facharbeitsstelle in Olomouc, 79/01–106/1.

Obr. 4. Zadní strana téhož. Viz obr. 3.
Abb. 4. Rückseite desselben Exemplars. Foto L. Chvalkovský.

názoru jde o mezičlánek, který v procesu výroby kachle sloužil k vlastnímu formování kadlubu. Tyto exempláře vznikly otisknutím z negativního reliéfu, tzv. prvotního modelu, provedeného ze dřeva nebo hlíny a přikláníme se k interpretaci, že sloužily k následnému odformování kadlubu, který již byl běžným výrobním prostředkem v procesu vzniku kachlů. Již dříve byl tento mezičlánek jedním z autorů této stati definován na základě vlastních řemeslných zkušeností (např. Vitanovský 2001, 404–407; Ernée–Vitanovský 2003, 403–409; Vitanovský 2008a, 6). Vymezen byl s ohledem k roli v procesu výroby středověkých kachlů a s ohledem k základní charakteristice čelní plochy tohoto předpokládaného kusu jako tzv. přechodný pozitiv. Dva obdobné, avšak již renesanční technologií zvládnuté reliéfy zpracované v téže době v Praze a prezentované v jiném příspěvku tohoto sborníku je však vhodnější označit jako druhotné pozitivy (srov. Žegklitz–Vitanovský–Zavřel 2009a, 434–436, 459; Vitanovský–Žegklitz 2011, 27–34). Terminologická odlišnost reflektuje rozdíly vzniku našich gotických a renesančních kachlů. Jestliže u prvních je

na začátku v naprosté většině negativní reliéf, tak u druhých je to často reliéf pozitivní.

Postavení přechodného pozitivu v procesu výroby našich středověkých kachlů lze převážně charakterizovat tímto sledem operací: **1. prvotní model** (do dřeva nebo hlíny provedený negativní reliéf), **2. přechodný pozitiv** (do hlíny otisknutý, vysušený a vypálený otisk z prvotního modelu), **3. kadlub** (negativní otisk z přechodného pozitivu, opět vysušený a vypálený, sloužící pak v hrnčířské dílně k sériovému formování kachlů), **4. kachel** (finální pozitivní otisk, vysušený a vypálený – sériový výrobek určený pro trh). Proces tvorby a výroby renesančních kachlů je oproti středověkým složitější. Jak již bylo výše naznačeno, měli renesanční tvůrci a výrobci více realizačních možností, ze kterých si mohli vybírat (Žegklitz–Vítanovský–Zavřel 2009b, 435–436).

Torzálně zachovaný exemplář přechodného pozitivu z Prostějova dosahuje rozměrů (výška × šířka × síla) 175 × 95 × 25 mm, přičemž síla 25 mm odráží konečnou výšku oběžné lišty při zadní straně exempláře. Pozitiv je na zadní straně ještě opatřen dvěma charakteristickými terčovitými výstupky (nožkami či též podpěrnými přílepy), známými z kachlových kadlubů, u nichž slouží k vyztužení. Při formování, tedy vtlačování plátu měkké hlíny, se výstupky spolu s lištou opíraly o pracovní plochu a zamezovaly prolomení přechodného pozitivu. Z tohoto hlediska je výskyt podpěrných přílepů určující (obr. 2). Prostějovský kus je zajímavý ovšem i výskytem glazury a zakouření (zmiňovanými již v úvodu), které zdánlivě devalvují jeho určení jako přechodný pozitiv. Domníváme se, že obě má logické zdůvodnění, které není v rozporu s deklarovanou funkcí kusu.

Vysvětlení existence zelené glazury (obr. 1) na výrobním prostředku, kde tato povrchová úprava nemohla mít podle všech dosavadních zkušeností funkční opodstatnění, není snadné (před podobnou výzvou stál i V. Brych v případě glazovaného negativního reliéfu; Brych

Obr. 5. Srovnávací materiál z tzv. vysokého umění. Sv. Jakub Větší, dřevěná socha svěťce (výška 83 cm) z konce 15. století, Slezsko. Podle *Od gotiky k renesanci* 1999a, 126–127, kat. č. 039.

Abb. 5. Vergleichsmaterial aus der sog. hohen Kunst. hl. Jakobus d. Ältere, Holzstatue des Heiligen (H. 83 cm) vom Ende d. 15. Jhdts., Schlesien. Entnommen aus *Od gotiky k renesanci* 1999a, 126–127, Kat. 039.

Obr. 6. Srovnávací materiál z tzv. vysokého umění. Sv. Jakub Větší, poustevník, opuka, nízký reliéf (100 × 54 cm), 1460–1470, Brno. Podle Od gotiky k renesanci 1999, 96–97.

Abb. 6. Vergleichsmaterial aus der sog. hohen Kunst. hl. Jakobus d. Ältere, Einsiedler, Kieselmergel, Flachrelief (100 × 54 cm), 1460–1470, Brno. Entnommen aus Od gotiky k renesanci 1999a, 96–97.

2004, 214). Po konzultaci s V. Paříkem, kterému tímto děkujeme, můžeme konstatovat, že glazovaná plocha značně komplikuje, až znemožňuje dobrý otisk měkkou hlinou. Nejde jen o to, že glazura zalije některé detaily a zhorší ostrost reliéfu. Podstatné je, že zanikne vůbec nejdůležitější podmínka formování, totiž schopnost nasát vodu z měkkého plátu hlíny do suchého rezného pozitivu. Teprve po takovém vsáknutí se totiž oba kusy mohou od sebe bez defektů oddělit.

Glazování může ovšem mít jednoduché vysvětlení. Popisovaný přechodný pozitiv byl po vypálení použit k otisku kadlubu. Tím jeho úloha skončila a stal se dílenským odpadem spolu se střepy a zmetky všeho druhu. Právě do takového odpadu hrnčíř často sáhl pro střep, když chtěl vyzkoušet glazuru. Náš použitý přechodný pozitiv se pro takovou zkoušku velmi dobře hodil.

Jiné vysvětlení vyplývá z experimentu, který byl za tímto účelem proveden a který připouští možnost formovat měkkou hlinou glazovaný negativ. Jak bylo řečeno, je samotný glazovaný povrch k formování nevhodný. Pokud bychom se však poučili z jiných reprodukčních sochařských technik, jisté možnosti se otevřou. V takových případech je důležitá separace, tedy použití vhodného materiálu, kterým se při formování oddělí negativ od pozitivu. K tomu se používají různé mastné látky organického i anorganického původu. Pro náš účel by bylo vhodné uvažovat o mastné látce, která by byla reálně dostupná i v době vzniku studovaných artefaktů. Naši hypotézu jsme experimentálně ověřili. Na pozitivu glazovaného kachle jsme zvolili dvě místa, z nichž jedno jsme nechali bez jakékoli úpravy a na druhé jsme aplikovali co nejtenší nátěr rostlinným olejem. Pak jsme měkkou modelovací hlinou

(což je v podstatě jíla) zaformovali obě místa. Podle předpokladu se hlína na neošetřeném místě glazovaného reliéfu dokonale přilepila a bylo ji pak možno odstranit jen mechanicky a s obtížemi. Z místa separovaného jsme naopak bez problémů získali čistý a bezchybný otisk. Popsaný experiment otevírá možnost i potřebu zamyšlení nad dobovou dílenskou praxí, počtem běžných

kadlubů z rezné hlíny, jejich schopností v provozu rychle schnout a případně role glazovaných forem v tomto procesu.

Druhou zvláštností fragmentu z Prostějova je zakouření jeho zadní plochy. To sugeruje myšlenku na použití v korpusu funkčních kamen. Protože však zakouření jde také přes lomy fragmentu, nemůžeme z něj s jistotou usuzovat, že tento kus sloužil jako součást kamen, jak by nám zakouření na první pohled říkalo. I kdybychom však připustili, že prostějovský exemplář sloužil popsaným způsobem, mohlo jít jen o provizorní vyspravení defektního místa kamen. Jako zásadní totiž zůstává fakt již zmíněné úpravy zadní strany. Výrobce kachlů by nikdy nevyprodukoval kus nejen postrádající komoru, ale navíc pro tuto funkci vybavený zcela zbytečnými prvky jako je oběžná lišta a terčovité výstupky.

Druhý, lépe zachovaný exemplář, u něhož předpokládáme stejnou funkci jako u prostějovského kusu, byl nalezen ve Šternberku, ulice U Horní brány (obr. 3). Známe u něho celou šířku a sílu, výšku lze s jistotou mírou opatrnosti odvodit (kolem 200 mm). Šternberský kus tedy dosahuje rozměrů 174 × 120 × 30 mm. Na zachované zadní části (obr. 4) je opatřen pouze oběžnou lištou, tentokrát o něco málo vyšší, podpěrné přílepy chybí. Absence přílepů v tomto případě neoslabuje určení funkce jako přechodného pozitivu. I když zde nejsou a u prostějovského reliéfu jsou dokonce dva, rozhodující je drobný formát obou exemplářů. Ten v zásadě nevynucoval provedení podpěrných přílepů, jež jsou potřebné u větších reliéfů jako ochrana před prolomením při formování. Jestliže u šternberského reliéfu nejsou a u prostějovského jsou, pak jde nejspíš jen o individuální rozdíl v opatrnosti při jejich výrobě. U mimořádně malé formovací plochy přílepy mohou být a nemusí, protože oběžná lišta dokáže tlak kompenzovat v tomto případě sama. Ani šternberský exemplář nemá reliéf zcela čistý. Několik nepravidelných tmavohnědých skvrn však v žádném případě nepředstavuje úmyslné glazování. Nejspíš se jedná o stopy kysličníku železa způsobené kontaktem s jiným zbožím při společném výstupu.

Oba popsané reliéfy představují čisté otisky, bez jakéhokoli dodatečného zásahu. Ani na prostějovském ani na šternberském exempláři nejsou stopy po nějakých doplňcích nebo retuších provedených v jejich měkkém stavu. Jejich autoři nejspíš neměli důvod tuto možnost využít, zatímco pracovník pražské dílny Adama Špačka to alespoň v jednom případě udělal (Vitanovský–Žegklitz 2011, 27–34).

Obr. 7. Srovnávací materiál z tzv. vysokého umění. Sv. Jakob Větší krájí chleba spolu s druhem, dřevěné sousoší, 1508–1517, Levoča, hlavní oltář kostela sv. Jakuba. Podle Homolka 1965, 10, kat. č. 47. Abb. 7. Vergleichsmaterial aus der sog. hohen Kunst. hl. Jakobus d. Ältere schneidet Brot mit einem Gefährten, Statuengruppe, Holz, 1508–1517, Levoča Hauptaltar der St. Jakobskirche. Entnommen aus Homolka 1965, 10, Kat. Nr. 47.

Ikonografie

Reliéfy zachycují postavu vousatého muže volně splývavých zkadeřených vlasů a řaseného, v pase převázaného roucha. Zdůrazněny jsou obličejové partie a horní polovina těla. Úroveň provedení je nicméně standardní. Muž drží v pravé ruce knihu nebo svitek (?) – apoštolský či biskupský symbol – a v levé ruce hůl. Identifikace případných dalších atributů či zpřesnění vzhledu těch stávajících není s ohledem na torzálnost obou reliéfů možná. Proto je ikonografie určena jen s jistou mírou pravděpodobnosti. Nicméně nepochybíme, když zobrazeného identifikujeme jako apoštola, popřípadě biskupa, patrně sv. Jakuba Většího, též Staršího či Maior (Hall 1991, 182–183; Voragine 1998, 124, 253, 387, 389, 381; Royt 2006, 87–89; Rulíšek 2005, j). Apoštol a jeden z těch, kteří byli Kristu nejbližší, byl s'tat roku 44. Jakub se objevuje velmi často jako muž středního až staršího věku s řídkým vousem a splývavými vlasy. Je zobrazen v říze s knihou či svitkem, jak drží meč, nebo jako poutník s poutnickou holí, kloboukem, pláštěm, mošnou a mušlí na klobouku či plášti (srov. obr. 5–7). Stal se patronem poutníků, kloboučníků, rytířů, ale i horníků, sirotků a umírajících. Na dochovaných částech reliéfu z Prostějova a Šternberka se ovšem některé charakteristické atributy tohoto svätce, tj. například mušle v ruce, popřípadě mušle na pokrývce hlavy, poutnická hůl, neobjevují nebo neobjevují dosti zřetelně (je to, co postava drží skutečně poutnická hůl?, je vrásnění ve středu čela muže jen shlukem vlasů, či se jedná o inkriminovanou mušlí?), což určení ikonografie reliéfů znesnadňuje.

Dle legendy měly být ostatky sv. Jakuba Většího za andělské asistence odneseny do Santiaga de Compostella ve Španělsku, které se stalo důležitým centrem uctívání tohoto svätce a jedním z nejslavnějších poutních míst středověku (srov. např. Velímský 1998, 435–455). Kult sv. Jakuba se šířil od 9. století a v našem středověkém výtvarném umění je zobrazení tohoto svätce velmi časté, výběr z bohatého materiálu tzv. vysokého umění (srov. např. Homolka 1965; Od gotiky k renesanci 1999; 1999a) tak slouží i nám k dokreslení ikonografie.

Jako alternativní, ovšem méně pravděpodobné určení zobrazeného připadá v úvahu ještě ztožnění s apoštolem Jakubem Menším, Mladším, též Minor, jenž se stal prvním jeruzalémským biskupem (např. Hall 1991, 181–182; Voragine 1998, 75, 105, 134, 253; Rulíšek 2005, j; Royt 2006, 87). Jeho mučednická smrt roku 62 je spojena s kamenováním a s ubitím valchařskou holí, s níž je také zobrazován. Jedná se o hůl kyjovitého zakončení nebo utvářenou jako plochá páłka používanou ke zpracování sukna, aby se materiál tlučením ztuhlil. V německém prostředí drží místo ní kloboučnický luk podobný velkému smyčci, jenž byl užíván například při výrobě plsti. Jakub se stal patronem kloboučníků a obchodníků s látkami. V neprospěch této ikonografie zdánlivě hovoří fakt, že v západním umění býval zobrazován ve dvojici s apoštolem sv. Filipem (oba mají společný svátek – tzv. filipojakubská noc; Royt 2006, 87). S ohledem na formát však není vyloučeno, že sv. Filip mohl být zobrazen na samostatném reliéfu a oba exempláře mohly být umístěny vedle sebe.

Nálezové okolnosti

Nález šternberského přechodného pozitivu pochází z liniového výzkumu H. Dehnerové (Faltýnek 2002, 296), v téže vrstvě byly zachyceny také četné zlomky kachlů, z nichž se podařilo spolehlivě identifikovat kachel s motivem sv. Martina datovaný do poslední čtvrtiny 15. století. Záchraná povaha výzkumu však neumožňuje dát nálezy do souvislosti s nějakým konkrétním objektem, ať už domem, či hrnčírskou dílnou.

Zatímco nálezové okolnosti šternberského přechodného pozitivu jsou velmi strohé a neumožňují žádné zásadní interpretační závěry, u kusu z Prostějova je tomu jinak. Původně byl součástí většího nálezového celku, který získala a publikovala A. Prudká (1996, 62–66). Jde o kolekci převážně renesančních kachlů z domu č. 21 „U zlaté studny“ a ze sousedního domu na hlavním prostějovském náměstí, tj. náměstí T. G. Masaryka. Nález rozsáhlého souboru fragmentů kachlů byl uložen v prohlubni, jejíž hlína byla promísená s mazanicí z výmazu kamen. Část z nálezů se podařilo rekonstruovat (viz též Krása 2008, kat. č. 82, 259, 272, 539, 539a). Objekt, z něhož kachle i pozitiv pocházejí, byl situován v zahradách obou dnešních domů. Autorka výzkumu nález interpretuje jako vyhozený materiál z tělesa kamen, která byla zničena nebo rekonstruována.

Pozoruhodné je, že výrobní artefakt ryze dílenského charakteru, jak se nám dnes kus jeví, byl nalezen spolu s kachli. Ty byly oproti přechodnému pozitivu mladší, stylově typicky renesanční, tzv. portrétní či portrétně zpracované, byť s náboženskými motivy, a lze je bez problému datovat do poloviny až druhé poloviny 16. století. Nikoli tak ovšem samotný přechodný pozitiv s motivem patrně sv. Jakuba Většího, ten je prokazatelně starší. A je tedy možné uvažovat o přežívání tohoto výrobního artefaktu, který si bez ohledu na výtvarné trendy udržel poměrně dlouho svoji užitnou hodnotu (k tomu více Vitanovský 2008, 157–158). S tím souvisí i druhá skutečnost. Kachle i pozitiv byly zeleně glazované. Zelená glazura většiny kachlů je však zřetelně jiná než rovněž zelená glazura dochovaného přechodného pozitivu.

V domech, s jejichž existencí lze prostějovský nález spojit, se ovšem žádná hrnčířská dílna nenacházela. Jednalo se o bohaté měšťanské domy na náměstí, přičemž dějiny jednoho z nich jsou dobře známy. Jak vyplývá z analýzy archivních materiálů – majitelů domu „U zlaté studny“ –, kterou publikovala A. Prudká (1996, 66), jako potenciálního objednavatele zeleně glazovaných kamen, potažmo kachlů, lze připustit bohatého prostějovského kupce a purkmistra Martina Primuse († 1582), který je coby majitel domu zmiňován v roce 1564 a který objekt patrně přestavěl. Přestavbu kamen autorka kladla do 60.–80. let 16. století. S ohledem na téma našeho příspěvku se tak naskytá legitimní otázka, jak se výrobní artefakt, jakým přechodný pozitiv jistě byl, dostal mimo vlastní dílnu mezi soubor použitých mladších komorových kachlů. Je možné hypoteticky připustit nějaké druhotné využití staršího a již nefunkčního (viz též použitá glazura) přechodného pozitivu. Symbolický svatojakubský potenciál, který jsme obšírněji zmínili z důvodů objasnění dobové obliby tohoto kultu, mohl oslovit majitele domu nebo členy jeho rodiny, a to vzhledem ke jménu nebo zaměstnání někoho z nich. Proti případnému druhotnému využití jako obkladové desky hovoří fakt, že je z této lokality znám jen jeden takový kus. To na druhou stranu nahrává naší hypotéze a potvrzuje validitu závěru, že se jedná o přechodný pozitiv, který nebylo třeba udělat vícekrát. A byl-li druhotně použit v tělese kamen, tak jako provizorium.

Zdatnou a komerčně úspěšnou hrnčířskou dílnu je ale nutné v Prostějově v době kolem poloviny 16. století přesto předpokládat. Nálezy ze soukromé sbírky, které jsme měli možnost s laskavým svolením majitele prostudovat, ukazují, že se našla na ulici Kostelecké, tedy asi 600 m severozápadně od náměstí T. G. Masaryka, odkud je znám nález přechodného pozitivu s motivem patrně sv. Jakuba Většího. Dílnu v ulici Kostelecké dokládají nejen kvalitní kachluby, z nichž jeden má i svůj odraz v konkrétním kachlovém materiálu (z hradu Cimburk na Kroměřížsku), ale také pozoruhodný soubor razidel – kolků. Nález dílny bohužel neprovázal žádný archeologický výzkum. Hypoteticky je však možné výrobu pozitivu s motivem sv. Jakuba v Prostějově připustit.

Literatura

- BRYCH, V., 2004: Kachle doby gotické, renesanční a raně barokní. Výběrový katalog Národního muzea v Praze. Praha.
- ERNÉE, M.–VITANOVSKÝ, M., 2003: Řezaná negativní dřevěná forma – první krok při výrobě čelní vyhřívací stěny kamnového kachle?, AR 55, 548–560.
- FALTÝNEK, K., 2002: Šternberk (okr. Olomouc), PV 43, 296. Brno.
- HALL, J., 1991: Slovník námětů a symbolů ve výtvarném umění. Praha.
- HOMOLKA, J., 1965: Levoča. Hlavný oltár v kostole sv. Jakuba. Bratislava.
- OD GOTIKY K RENESANCI, 1999: Od gotiky k renesanci. Výtvarná kultura Moravy a Slezska 1400–1550 II. Brno (Chamonikola, K., ed.). Brno.
- 1999a: Od gotiky k renesanci. Výtvarná kultura Moravy a Slezska 1400–1550 IV. Opava (Chamonikola, K., ed.). Brno.
- MÁCELOVÁ, M., 1997: Archeologický výskum Mestského hradu v Banskej Bystrici, AH 22, 181–190.
- 1998: Kachľová pec z 15. storočia z Banskej Bystrice. In: *Studia archaeologica Slovaca mediaevalia I*, 85–96. Bratislava.
- KRÁSA, 2008: Krása, která hřeje. Výběrový katalog gotických a renesančních kachlů Moravy a Slezska (Menoušková, D.–Měřínský, Z., edd.). Uherské Hradiště.
- PAVLÍK, Č., 2008: Náboženské motivy. In: Krása, která hřeje. Výběrový katalog gotických a renesančních kachlů Moravy a Slezska (Menoušková, D.–Měřínský, Z., edd.), 9–35. Uherské Hradiště.
- PAVLÍK, Č.–VITANOVSKÝ, M., 2004: Encyklopedie kachlů v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Ikonografický atlas reliéfů na kachlích gotiky a renesance. Praha.
- PRUDKÁ, A., 1996: Prostějovské renesanční kachle, Štafeta XXVII, 62–66.
- ROYT, J., 2006: Slovník biblické ikonografie. Praha.
- RULÍŠEK, H., 2005: Postavy, atributy, symboly. Slovník křesťanské ikonografie. Hluboká nad Vltavou.
- VELÍMSKÝ, T., 1998: K nálezům středověkých poutních odznaků v českých zemích, AH 28, 435–455.
- VITANOVSKÝ, M., 2001: Dřevo a hlína v procesu vzniku středověkého kachle, AH 26, 403–409.
- 2008: Kadluby. In: Krása, která hřeje. Výběrový katalog gotických a renesančních kachlů Moravy a Slezska (Menoušková, D.–Měřínský, Z., edd.), 156–165. Uherské Hradiště.
- 2008a: Tvorba a výroba gotických a renesančních kachlů. In: Krása, která hřeje. Výběrový katalog gotických a renesančních kachlů Moravy a Slezska (Menoušková, D.–Měřínský, Z., edd.). Uherské Hradiště.
- VITANOVSKÝ, M.–ŽEGKLITZ, J., 2011: Dva atypické kachlové reliéfy z produkce pražské hrnčářské dílny Adama Špačka (1531–1572). In: *Výrobní a technologické aspekty středověkých a raně novověkých komorových kachlů*, AMMS III/2011 (Měřínský, Z., ed.), 27–34. Brno.
- VORAGINE, J. DE, 1998: *Legenda aurea*. Praha.
- ŽEGKLITZ, J.–VITANOVSKÝ, M.–ZAVŘEL, J., 2009: An assemblage of stove tile moulds from the Prague pottery workshops of Adam Špaček and its tile production in the years 1531–72. In: *Studies in post-medieval archaeology* 3, 207–272. Prague.
- 2009a: Soubor kachlových forem z pražské hrnčářské dílny Adama Špačka a její kachlové produkce v letech 1531–1572, AR LXI, 427–466.

ZUSAMMENFASSUNG

Zwei vorläufige Positivformen zur Herstellung von Kacheln mit dem Motiv des hl. Jakobus des Älteren (?) aus Prostějov und Šternberk

Die beiden im vorliegenden Beitrag vorgestellten Exemplare sogenannter vorläufiger Positivformen, die zur Herstellung von Kachelformen dienten, stellen eine mutmaßliche, in der materiellen Sphäre bislang jedoch nur vereinzelt identifizierte Erscheinungsform dar. Interessant ist, dass wir beide in Mähren bisher bekannten Exemplare durch Fügung der Umstände von nahe gelegenen Fundstätten in Mittelmähren kennen (Prostějov, T. G. Masaryk-Platz und Sternberg/Šternberk, U Horní brány/Obertorstraße), die 30 km Luftlinie voneinander entfernt liegen. Aber auch im Raum des Böhmisches Beckens ist die Grundlage von vorläufigen Positivformen nicht viel besser. Das erste Stück dieser Art wurde von J. Žegklitz in dem Material entdeckt, das im Rahmen einer archäologischen Grabung in der Töpferwerkstatt von Adam Špaček auf dem Platz der Republik in Prag auf einem ehemaligen Kasernengelände gefunden wurde (Žegklitz–Vitanovský–Zavřel 2009a; 2009b, 438). Die zweite Positivform fand er im Februar 2009 an der gleichen Stelle. Man kann davon ausgehen, dass sich die Situation mit der Veröffentlichung der charakteristischen Züge dieses speziellen Gliedes in der Kachelherstellung künftig verbessern wird, und zwar auch durch eine rückwirkende Identifizierung von Stücken, die sich in bereits existierenden musealen oder anderen Sammlungen befinden, in denen bislang keine Identifizierung dieser Exemplare erforderlich gewesen war. In diesem Zusammenhang ist es wichtig, die Fachöffentlichkeit auf die Möglichkeit eines Vorkommens von Positivformen für Kacheln mit ungewöhnlicher Gestaltung der rückseitigen Flächen aufmerksam zu machen. Das Phänomen der vorläufigen Positivformen ist erst dabei, zum Gegenstand des Interesses zu werden. Ausdruck dieser Anfangsphase ist nicht allein die bislang uneinheitliche Terminologie. Beide mährischen Reliefs lassen weitere Klippen erkennen, und zwar einige atypische Details und Bearbeitungen, die sich einer eindeutigen Auslegung entziehen. In dieser Richtung wäre weiteres Material hilfreich.

Neben den vorläufigen Positiven ist es unserer Ansicht nach angebracht, auch an das Problem der Verkleidungsplatten zu erinnern, die ebenfalls ein Verzeichnis und eine komparative Untersuchung verdient hätten. Sie gehören zwar nicht wie die vorläufigen Positivformen zum Entstehungsprozess eines Kachelreliefs, haben aber mit ihnen gemeinsam, im Randbereich des Kachelstudiums zu stehen. Es ist noch nicht lange her, dass die Existenz von Verkleidungsplatten aufgrund eines eindeutigen Fundes überhaupt erst zur Kenntnis genommen wurde (Mácelová 1997, 186). Ähnlich wie bei den vorläufigen Positivformen sind um die Funktion und typischen Merkmale von Verkleidungsplatten ebenfalls noch viele Fragen offen, die einer Beantwortung harren.

Beide mährischen Exemplare werden in das 15. Jahrhundert datiert. Bemerkenswert ist auch die identische Ikonographie (abgebildet wird offenbar eine der verbreitetsten Heiligenfiguren des Mittelalters – der hl. Jakobus d. Ältere) und die einander sehr nahestehende Verarbeitung, was auf die Herkunft von einem Erstmodell (wahrscheinlich aus einer einzigen Werkstatt) hindeutet. Die relativ kleinen Abmessungen der erhaltenen Exemplare sind zwar nicht häufig, andererseits aber auch nicht außergewöhnlich. Bei rechteckigen, stehenden Kacheln mit der Komposition einer einzelnen Figur finden wir eine Reihe von Beispielen mit vergleichbaren Formaten (Pavlik–Vitanovský 2004, 241, Kat.-Nr. 211; 218, Kat.-Nr. 310; 224, Kat.-Nr. 367; 368; 242, Kat.-Nr. 560; 243, Kat.-Nr. 571; 251, Kat.-Nr. 662).

Der reiche Fundkomplex aus dem historischen Kern von Prostějov (aufbewahrt im Museum der Region Prostějov in Prostějov), wie auch mehrere erhaltene Kachelformen zur Kachelherstellung

in privaten Händen aus derselben Stadt, offenbar aus der ebenfalls in der Nähe des historischen Stadtkerns gelegenen Kostelecká-Straße, deuten gleichwohl darauf hin, dass diese Stadt zumindest im 16. Jahrhundert ein wichtiges Töpferproduktionszentrum war. Demnach kann auch die Arbeitshypothese aufgestellt werden, dass beide vorläufigen Positivformen gerade aus einer dortigen allerdings nicht direkt belegten und demnach archäologisch leider nicht untersuchten Werkstatt stammen.